

Εὐθύμης Παπαδημητρίου

ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ:

Τό παράδειγμα μιᾶς νέας φιλοσοφίας γιά τή φύση

Ἐπιλέξαμε γιά τόν τίτλο τῆς εἰσήγησῆς μας τήν ἔννοια τῆς ἐφαρμοσμένης φιλοσοφίας, παρόλο πού σπάνια γίνεται χρήση τῆς στήν Ἑλλάδα καί σίγουρα γιά πολλούς ἤχει κάπως παράδοξα. Στήν πατρίδα μας ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας εἶναι συνδυασμένη μέ ὑψηλές θεωρησιακές πτήσεις ἢ μέ ἀναδρομές στήν ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐνῶ ὁ προσδιορισμός τῆς ὡς “ἐφαρμοσμένης” συνειρμικά ὀδηγεῖ στήν σύνδεσή του μέ πρακτικές λιγότερο ἢ καθόλου ἀφηρημένες δραστηριότητες.

Κι ὅμως γιά πολλούς κλάδους ἡ συμβιωτική σχέση θεωρίας καί πράξης θεωρεῖται σήμερα αὐτονόητη. Ἔτσι μιᾶμε γιά ἐφαρμοσμένη φυσική ἢ ψυχολογία κάθε φορά πού ἐπιχειροῦν νά χρησιμοποιήσουν τό διακριτό σῶμα τῆς θεωρίας τους γιά τήν ἐπίλυση πρακτικῶν προβλημάτων. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, σέ ἄλλα κράτη, ἡ “ἐφαρμοσμένη φιλοσοφία” χρησιμοποιεῖται γιά νά ὀνομάσει τή φιλοσοφική ἐνασχόληση μέ διάφορα θέματα τῆς πρακτικῆς ζωῆς πού συνδέονται μέ ἠθικά διλήμματα ἢ ζητήματα ἀξιῶν καί τά ὁποῖα κρίνεται ὅτι εἶναι δυνατόν νά φωτιστοῦν καλύτερα μέ μιᾶ προσπάθεια βαθύτερης ἐννοιολογικῆς κατανόησῆς τους ἢ μέ τήν κριτική ἀνάλυση τῶν ἐπιχειρημάτων πού χρησιμοποιοῦνται συνήθως γιά τήν ἀντιμετώπισή τους.

Μέ αὐτή τήν ἔννοια ἀναγνωρίζεται γενικά ὅτι π.χ. ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νά παίξει ἕνα ρόλο σέ ζητήματα ἰατρικῆς ἠθικῆς, στήν ἐκπαίδευση, στή νομική, στήν ἐξέταση τῶν κοινωνικῶν συνεπειῶν τῆς ἐπιστημονικῆς καί τεχνολογικῆς ἀλλαγῆς καί σέ διάφορους κλάδους τῆς δημόσιας πολιτικῆς. Σέ ὅλους αὐτούς τούς τομεῖς ἡ φιλοσοφία προσεγγίζει τά θέματα ὄχι τόσο ἀπό τεχνική ἀποψη, θεωρώντας τά ζητήματα τῶν σκοπῶν ὡς δεδομένα καί ἀναζητώντας ἀπλῶς πρακτικά ἀποτελεσματικές λύσεις, ἀλλά ἀπό μιᾶ πιό ὀλική οὐμανιστική προοπτική, ἀμφισβητώντας παγιωμένες προκαταλήψεις, ἔχοντας πάντα στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός τῆς τά προβλήματα πού συνδέονται μέ τούς σκοπούς τῶν πράξεων, τά ἰδανικά καί τίς ἀξίες πού κρύβονται πίσω τους.

Δέν θά πρέπει νά ἐκπλήσσει κατά συνέπεια τό γεγονός ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀν-
ΔΕΥΚΛΑΙΩΝ 14/1, Ὀκτώβριος 1995 – © «Δαίδαλος» - Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., Ἀθήνα

ταποκρίθηκε θετικά στη μεγαλύτερη πρόκληση της εποχής μας: τα πειστικά, πλανητικά προβλήματα που σχετίζονται με την ποιότητα του φυσικού κόσμου, από τον οποίο εξαρτάται ή φυσική μας ύπαρξη ή ό όρίζοντας των δυνατοτήτων των μελλοντικών γενεών, που απειλείται από τις σημερινές μας δραστηριότητες. Ένα από τα θέματα που απασχολεί τη σύγχρονη οίκοφιλοσοφική συζήτηση είναι το ζήτημα των ήθικων μας καθηκόντων ή υποχρεώσεων σχετικά με τις περιβαλλοντικές μας αποφάσεις.

Όρισμένοι φιλόσοφοι, (όπως ό R. M. Hare) υποστηρίζουν ότι τέτοιες υποχρεώσεις και καθήκοντα όφείλονται μόνο άπέναντι σε λογικά όντα και ή λήψη περιβαλλοντικών αποφάσεων για λεπτά ζητήματα άρκει να σταθμίσει όλα τα διαπλεκόμενα συμφέροντα, ενώ άλλοι (όπως ό Timothy Sprigge) πιστεύουν ότι μπορεί να υποστηριχθεί φιλοσοφικά και ή άποψη που θέλει και τη μη έλλογη φύση (τά δέντρα, τά βουνά, τίς λίμνες) να έχει άξία, ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση ή τη συνείδηση των ζώων.

Η θεμελίωση αυτής της έγγενους άξίας μπορεί να στηρίζεται σε παμπουχιστικές ή πανθεϊστικές μεταφυσικές, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της "οίκολογίας σε βάθος", (deep ecology) που υποστηρίζει τό όραμα μις άρμονικής συμβίωσης με τη φύση, ή σε έπιστημονικά έπιχειρήματα (ότι π.χ. μία κοσμοαντίληψη που στηρίζεται πραγματικά στην έπιστήμη όέν χρειάζεται τη σημερινή καταστροφική μορφή εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων). Επί δεκαετίες τό κυρίαρχο φιλοσοφικό παράδειγμα της αναλυτικής φιλοσοφίας, έχοντας βάσει στη θέση της φιλοσοφίας για τη φύση την τυπική θεωρία της έπιστήμης, άμφισβητούσε τη νομιμοποίηση της φιλοσοφίας να άσχολείται με παρόμοια ήθικά ζητήματα υπερτονίζοντας τους θεωρητικούς λόγους που επέβαλαν τον χωρισμό άνάμεσα σε "γεγονότα" και "άξιες". Σήμερα γνωρίζουμε πολύ καλά, άφοδ τά ίδια τά "γεγονότα" μις έχουν διδάξει με τον πιο δραματικό τρόπο τίς καταστροφικές συνέπειες που είχε για την ανθρώπινη κατάσταση και τον πλανήτη γενικά αυτός ό άγεφύρωτος χωρισμός "γεγονότων" και "άξιων".

Σήμερα ή ένασχόληση της φιλοσοφίας με την κατάσταση, την ποιότητα και τό μέλλον του φυσικού κόσμου έχει όδηγήσει στη δημιουργία μις τεράστιας βιβλιογραφίας γύρω από ζητήματα περιβαλλοντικής ήθικης έπιχειρώντας τον έμπλουτισμό και την θεματική διεύρυνση της παραδοσιακής άνθρωποκεντρικής ήθικης με νέα προβλήματα και άξιες που έχουν έναν εύρύτερο βιοκεντρικό χαρακτήρα. Αυτή ή νέα βιβλιογραφία δείχνει προς μία κατεύθυνση που τείνει να υπερβεί τό περιεχόμενο και τό αντικείμενο της παραδοσιακής φιλοσοφίας για τη φύση και έξετάζει, αναλύει και έν μέρει αιτιολογεί κάποιες ήθικές άρχές που σχετίζονται άμεσα με την ανθρώπινη δράση πάνω στο φυσικό περιβάλλον. Έπικεντρώνει κυρίως τό ένδιαφέρον της στην καλύτερη κατανόηση των σχέσεων μεταξύ της ανθρώπινης και του μη-άνθρωπινου, φυσικού κόσμου.

Ίδωμένη ως άπάντηση της φιλοσοφίας στην αυξανόμενη συνειδητοποίηση της οίκολογικής κρίσης, ή νέα περιβαλλοντική φιλοσοφία μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα τέλη της δεκαετίας του έξήντα. Πρωτοπόροι ύπληρ-

ξαν στην Αμερική οι Aldo Leopold, και ο John Muir, που ενέπνευσαν τους πρώτους της επόμενης γενιάς, όπως ήταν οι Lynn White Jr., ο Garrett Gardin και ο Erik Katz. Τα βασικά θέματα που απασχόλησαν το νέο πεδίο της περιβαλλοντικής φιλοσοφίας σχετίζονταν με κάποιους έννοιολογικούς διυσμούς:

α) π.χ. με το πρόβλημα του ανθρωποκεντρισμού σε αντιπαράθεση με τον μη-ανθρωποκεντρισμό. (Θά πρέπει να στηρίζεται μιά περιβαλλοντική ήθικη μόνο σε ανθρώπινες αξίες, ενδιαφέροντα και αγαθά ή σε αξίες, συμφέροντα και ό,τι φαίνεται καλό για τή μη ανθρώπινη φύση;)

β) ο δεύτερος διυσμός ήταν ανάμεσα στις λεγόμενες “έργαλειακές” και στις “έγγενεις αξίες” (“Έχει ή μη-ανθρώπινη φύση αξία καθεαυτήν ή έχει αξία μόνο για τήν παραγωγή αγαθών για ανθρώπινη χρήση;)

γ) ένας άλλος διυσμός αφορούσε στον “ατομικισμό” και τον “όλισμό”. (Κατευθύνεται ή ήθικη μέριμνα μόνο προς τά άτομα όπως συμβαίνει με τίς ήθικες θεωρίες που στηρίζονται στην ανθρώπινη συμπεριφορά ή μπορεί να στραφεί και να ασχοληθεί και με άλλες ομάδες, κοινότητες ή ολόκληρα συστήματα;)

δ) τέλος έχουμε τον διυσμό μεταξύ του “έπιφανειακού ή ρηχού περιβαλλοντισμού”, που ενδιαφέρεται μόνο για τή συντήρηση των φυσικών πόρων και τήν “οικολογία σε βάθος” (shallow and deep ecology). Η πρώτη στάση δικαιολογεί τή διατήρηση του περιβάλλοντος με βάση τά ανθρώπινα ενδιαφέροντα συμφέροντα, ενώ ή οικολογία σε βάθος προτείνει μιά τροποποίηση τής ανθρώπινης συνείδησης και των στάσεων μας απέναντι στη φύση, με τρόπο που ή ανθρωπότητα να θεωρείται ενωμένη με τό σύστημα τής φύσης.

II. Η πρώτη προσπάθεια ιστορικής θεμελίωσης των φιλοσοφικών επιχειρημάτων έγινε από τον John Passmore, ο οποίος τόνιζε ότι μιά ήθικη της ευθύνης για τό περιβάλλον θά πρέπει να πηγάζει από τίς πνευματικές παραδόσεις μιās κουλτούρας και στην περίπτωση μας από τήν Ιουδαϊκή/Χριστιανική παράδοση του δυτικού μας πολιτισμού. Εξήτασε τή θέση του Lynn White σύμφωνα με τήν όποια ή βασική θρησκευτική και φιλοσοφική στάση στη δυτική σκέψη ήταν εκείνη του δόγματος για τήν κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση για τήν προαγωγή του ανθρώπινου συμφέροντος. Ο Passmore διαπιστώνει ότι υπάρχει και ένα άλλο δόγμα εκείνο τής επιστασίας (stewardship) τό όποιο θά μπορούσε να χρησιμεύσει για τή θεμελίωση μιās περιβαλλοντικής ήθικης. Ο ίδιος χρησιμοποιεί αυτή τήν ιστορική εξήγηση για να αναλύσει τέσσερα μεγάλα περιβαλλοντικά προβλήματα: τής μόλυνσης του υπερχρηθισμού, τής διατήρησης των φυσικών πόρων για τίς μελλοντικές γενεές και τής διατήρησης των ειδών και τής βιοποικιλίας. Σε όλα τά θέματα κρατάει μιά καθαρά ανθρωποκεντρική στάση και επικρίνει τους συγγραφείς που επιχειρούν να δημιουργήσουν μιά νέα μη-ανθρωποκεντρική ήθικη.

Τίς θέσεις του Passmore τίς έθεσε σε επανεξέταση σε βάθος ο Robin Attfield ανατρέχοντας και αυτός στις ιστορικές παραδόσεις με τον ίδιο σκοπό: τήν κατάδειξη τής αναγκαιότητας μιās νέας περιβαλλοντικής ήθικης. Τελικά

ἐπιχειρηματολογεῖ ὑπὲρ τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας τοῦ κλασικοῦ ὠφελιμισμού ὡς βάσης γιὰ μιὰ περιβαλλοντικὴ ἠθικὴ, ἀπαξ καὶ δεχτοῦμε μιὰ μὴ-ἀνθρωποκεντρικὴ μορφή ὠφελιμισμού: ἡ ἐγγενὴς ἀξία ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τονιστεῖ δὲν εἶναι ἡ εὐτυχία (ἢ ἡ λογικὴ ἐμπειρία) ἀλλὰ ἡ ἱκανοποίηση συμφερόντων. Ἀφοῦ ὅλα τὰ ὄντα ἔχουν συμφέροντα, ὅλα ἔχουν μιὰ ἀξία ποὺ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν στὴν ἀντιμετώπιση ποὺ κάνουμε τοῦ περιβάλλοντος.

Μιὰ διαφορετικὴ προσέγγιση ἐπιχειρεῖ ὁ Eugene Hargrove στηρίζοντας τὴν ἀπόπειρα θεμελίωσής του στὴν ὑπαρξὴ αἰσθητικῶν στάσεων στὴ φύση καὶ στὴν ἄγρια ζωὴ. Ἡ φύση εἶναι ὁμορφὴ καὶ καλὴ καὶ οἱ ἠθικοὶ φορεῖς ἔχουν τὴν ὑποχρέωση νὰ διατηρήσουν τὴν ὁμορφιά στὸν κόσμο. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ ἐπιχειρεῖ νὰ καταλάβει μιὰν ἐνδιάμεση θέση μεταξὺ τῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἐργαλειακὴ ἀξία τῆς φύσης καὶ τῆς θεωρίας γιὰ ἐγγενή (intrinsic value) ἢ ἐσωτερικὴ ἀξία τῆς ἴδιας τῆς φύσης. Αὐτὴ ἡ αἰσθητικὴ ἀξία τῆς φύσης, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰν ἐγγενή ἀξία γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι καὶ τὰ δύο: ἐγγενὴς καὶ ἀνθρωποκεντρικὴ καὶ κατέχει μιὰ κεντρικὴ θέση στὴ δυτικὴ πνευματικὴ παράδοση.

III. Ἡ ἱστορικὴ θεμελίωση τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιχειρημάτων ὅσο καὶ ἂν εἶναι χρήσιμη λόγῳ τῆς διανοητικῆς τῆς συνοχῆς δὲν ἔπαρκει ἀπὸ μόνη τῆς γιὰ νὰ ἐπιρεάσει καὶ νὰ ἀλλάξει περιβαλλοντικὲς πρακτικὲς/πολιτικὲς ἢ γιὰ νὰ ἐπικυρώσει μιὰ ἠθικὴ θέση/ἀποψη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ παρατηρεῖται ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐνασχόλησης τῆς περιβαλλοντικῆς φιλοσοφίας στρέφεται πρὸς μιὰν ἠθικὴ θεμελίωση τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν στάσεων ἀπέναντι στοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀρχίζει κατὰ κανόνα μὲ τὴ μέριμνα γιὰ τίς ἀνθρώπινες ἀξίες καὶ κινεῖται σὲ εὐρύτερες καὶ πιὸ ριζοσπαστικὲς προοπτικὲς καὶ θεματικὲς ἠθικοῦ προβληματισμοῦ.

Ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης περιβαλλοντικῆς ἠθικῆς καὶ περιβαλλοντικῆς πολιτικῆς ἔχει γίνει συστηματικὴ κριτικὴ τῆς χρήσης τῆς οἰκονομικῆς στάθμισης δαπανῶν/κέρδους ὡς βάσης γιὰ μιὰ περιβαλλοντικὴ πολιτικὴ. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Mark Sagoff εἶναι λαθασμένη ἡ χρῆση τῶν ἀνθρώπινων προτιμήσεων στὴν ἀγορὰ γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς δίκαιης κοινωνικῆς πολιτικῆς. Οἱ ἀξίες εἶναι κοινωνικά θεμελιωμένοι διυποκειμενικοὶ στόχοι, οἱ ὁποῖοι ἐμπλέκουν πέρα γιὰ πέρα τὴν ἱστορία, τὴν κουλτούρα μιᾶς κοινότητας, ἐνός ἔθνους ἢ κράτους καὶ δὲν μποροῦν νὰ περιοριστοῦν στὶς προτιμήσεις τῶν καταναλωτῶν.

IV. Μιὰ πιὸ σοβαρὴ προσπάθεια μετακίνησης ἀπὸ τὴν μέριμνα γιὰ τίς ἀξίες ποὺ θεμελιώνονται στὸν ἀνθρώπο ἐπιχειρήθηκε, ἀπὸ τὸν Paul W. Taylor, μὲ τὴν υἱοθέτηση τῆς καντιανῆς ἠθικῆς, συνδυασμένης ὁμως μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς σὲ ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα καὶ ὄχι ὅπως κάνει ὁ Κάντ μόνο στὰ λογικὰ ὄντα. Ἄν υἱοθετήσουμε μιὰ “βιοκεντρικὴ” σκοπιὰ στὸν κόσμο θὰ δοῦμε ὅτι ὅλα τὰ ζωντανὰ ὄντα ἔχουν ἐγγενὴ ἀξία, ὅτι ὅλα εἶναι “ἐνοποιημένα συστήματα ὀργανωμένης δραστηριότητος” ποὺ ἐπιδιώκουν τὸ δικό τους καλὸ. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι σεβόμαστε τὴν ἐπιδίωξη τοῦ ἀγαθοῦ τους καὶ ὅτι ἐγκαταλείπουμε τὴν ἀποψη τῆς ἀνθρώπινης ὑπεροχῆς. Αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ ἀπλὴ καὶ καλὰ ἀνε-

πτυγμένη έκδοχή μιᾶς άτομιστικῆς μὴ-ἀνθρωποκεντρικῆς περιβαλλοντικῆς ἠθικῆς, τῆς ὁποίας βέβαια λείπουν οἱ ἐπεξεργασίες τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν τῆς.

V. Οἱ ἀδυναμίες τῶν άτομιστικῶν θεωριῶν περιβαλλοντικῆς ἠθικῆς ὀδηγήσαν στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ὀλιστικῆς περιβαλλοντικῆς ἠθικῆς, μιᾶς ἠθικῆς ποῦ νὰ στηρίζεται σὲ ἄμεσους ἠθικούς ἀναλογισμούς γιὰ τὴ φύση ὡς ὁλότητα ἢ γιὰ φυσικὲς κοινότητες καὶ συστήματα. Οἱ πιό γνωστοὶ θιασῶτες τοῦ περιβαλλοντικοῦ ὀλισμοῦ στὴν Ἀμερικὴ εἶναι ὁ J.B. Callicott καὶ ὁ Holmes Rolston III πνευματικοὶ ἀπόγονοι τοῦ Aldo Leopold. Ὁ πρῶτος χρησιμοποιεῖ τὴν ἠθικὴ ἀρχὴ τῆς συμπάθειας τοῦ Hume, ἓνα δαρβίνειο μοντέλο γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς κοινότητας καὶ τὶς θεωρίες τῆς κβαντικῆς φυσικῆς γιὰ νὰ ἐπιχειρηματολογήσει γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐπαναδιατύπωσης τῶν ἐγγενῶν καὶ τῶν ἐργαλειακῶν ἀξιῶν καὶ μιᾶς νέας ἀντίληψης γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ποῦ καθορίζεται ἀπὸ τὶς ὀλιστικὲς του σχέσεις μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο.

Ὁ Rolston ἐπιχειρηματολογεῖ ὑπὲρ μιᾶς φιλοσοφίας τῆς φύσης ποῦ νὰ ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ ὅλα τὰ εἶδη φυσικῶν ὄντοτήτων –ζῶων, ὀργανισμῶν, εἰδῶν καὶ οἰκοσυστημάτων– στὰ πλαίσια μιᾶς “θεωρίας ἀντικειμενικῆς φυσικῆς ἀξίας”. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἔχουμε ἓνα τρίτο εἶδος ἀξιῶν στὰ οἰκολογικὰ συστήματα, πέρα ἀπὸ τὶς “ἐγγενεῖς” καὶ τὶς “ἐργαλειακὲς ἀξίες”: τὶς “συστημικὲς” ἀξίες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὴν “παραγωγικὴ” ἀξία τῶν οἰκοσυστημάτων καθὼς αὐτὰ δημιουργοῦν ὄντοτητες μὲ ἐγγενή καὶ ἐργαλειακὴ ἀξία. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀμφισβητεῖ καὶ ἀνατρέπει πολλὰ παραδοσιακὰ θέματα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ “γεγονότα” καὶ “ἀξίες”, ὅμως ὁ σκοπὸς τῆς τελικὰ καταλήγει νὰ εἶναι ἡ ἐπανεξέταση καὶ ἡ ἐπαναδιατύπωση τῆς κλασικῆς ἀνθρωποκεντρικῆς καὶ άτομιστικῆς βάσης τῆς ἠθικῆς θεωρίας.

VI. Κάποιες ἄλλες ἀπόπειρες ὀλιστικῶν προσεγγίσεων ἐπιχειροῦν νὰ θεμελιώσουν τὴν ἐπιχειρηματολογία τους ἐπάνω στὴν οἰκολογικὴ ἀλήθεια ὅτι τὰ ἀντικείμενα σύγκεινται ἀπὸ ἓνα συνδυασμὸ τῶν ἐσωτερικῶν τους ἰδιοτήτων μὲ τὶς ἐξωτερικὲς τους σχέσεις. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι τὰ πλαίσια τῆς κατάστασής τους εἶναι ἀποφασιστικὰ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσης. Οἱ περισσότερες θεωρίες γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀγνοοῦν τὰ πλαίσια καὶ τὶς συναρτήσεις στὴν ἀναζήτηση μιᾶς ἀφηρημένης καὶ οἰκουμενικῆς ἠθικῆς ἀξίας. Αὐτὸς εἶναι ἴσως καὶ ἓνας ἄλλος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ παραδοσιακὴ ἠθικὴ φιλοσοφία ἀποδείχθηκε ἀνεπαρκὴς γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς περιβαλλοντικῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς.

VII. Αὐτὴ ἡ τάση ἀποτίμησης τοῦ εὐρύτερου πλαισίου τῶν πραγμάτων τείνει πρὸς μιὰ “πλουραλιστικὴ” θεωρία περιβαλλοντικῆς ἠθικῆς, δηλαδή μιὰ θεωρία ποῦ νὰ περιέχει πολλὰ ἐπ’ἀλλήλα συμπλεκόμενα κριτήρια γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀξία καὶ τὴν ἠθικὴ ὑποχρέωση. Ἀπὸ νομικὴ πλευρὰ ἀσκήθηκε κριτικὴ στὶς προκαταλήψεις τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας καὶ τὴ στενότητα τῶν μονιστικῶν ἠθικῶν θεωριῶν. Προτάθηκε μάλιστα μιὰ “θεωρία τῶν ὁμόκεντρων

κύκλων” που νά στηρίζεται στην εγγύτητα των σχέσεων. Το πρόβλημα πάντως των πλουραλιστικών θεωριών είναι ή επίλυση των συγκρούσεων μεταξύ των ανταγωνιζομένων εγκύρων αρχών. Για την ώρα καμιά παραλλαγή πλουραλισμού δέν έχει τύχει ευρείας αποδοχής από τους περιβαλλοντικούς φιλοσόφους.

VIII. Μιά άλλη παραλλαγή της περιβαλλοντικής φιλοσοφίας εκπροσωπείται από τά δόγματα και τά επιχειρήματα της “οίκολογίας σέ βάθος” (deep ecology), μέ εισηγητή τόν νορβηγό φιλόσοφο Arne Naess. Η οίκολογία σέ βάθος χρησιμοποιεί τά σχήματα της οίκολογικής σκέψης για την κατασκευή και την κατανόηση του κόσμου. Δέν αποτελεί άπλως μιá προσπάθεια ανακάλυψης των “έγγενων άξιων” ή ανάπτυξης οίκουμενικών ήθικων κανόνων, αλλά επιδιώκει τόν επανασχηματισμό και τόν επαναπροσανατολισμό της ανθρώπινης συνείδησης σχετικά μέ τή φύση. Η οίκολογία σέ βάθος συνεπάγεται μιάν όντολογία σχέσεων που καθιστά ίκανό κάθε άτομο νά επιτύχει μιάν ευρεία ταύτιση μέ όλόκληρη τήν πραγματικότητα. Αύτή ή ταύτιση οδηγεί στόν κεντρικό κανόνα της θεωρίας, της μεγιστοποίησης της αυτο-πραγμάτωσης. Ο ίδιος ό Naess πάντως κάνει σαφές ότι ή οίκολογία του είναι λιγότερο μιá ήθική θεωρία και περισσότερο μιá όντολογία και επιστημολογία, που επιδιώκει νά παρουσιάσει επίσης μιá κατανοητή πολιτική και κοινωνική πλατφόρμα για τόν περιβαλλοντισμό.

IX. Μιά άλλη προσπάθεια στό πεδίο της περιβαλλοντικής φιλοσοφίας ακολουθεί τις παραδόσεις της φαινομενολογίας, του φιλοσοφικού δόγματος που δίνει έμφαση στην “έμπειρία” της ανθρώπινης συνείδησης ως επιστημολογικής και μεταφυσικής βάσης της πραγματικότητας. Ο Erhard Fromm χρησιμοποιεί τή ζωντανή έμπειρία της φύσης για νά φτιάσει σέ θεμελιώδη συμπεράσματα για τήν ανθρωπότητα και τόν κόσμο. Ισχυρίζεται ότι καθένας που είναι σέ θέση νά άπαρνηθεί τις τεχνολογικές πλευρές της σύγχρονης ζωής μπορεί νά κατανοήσει τήν τάξη, τήν ένότητα και τήν άρμονία του φυσικού σύμπαντος, για τό λόγο αυτό πρέπει νά άποκτήσουμε τήν ύποκειμενική έμπειρία της φύσης, επειδή ή περιβαλλοντική κρίση, όπως πιστεύει, είναι “κρίση νοήματος”. Ο σκοπός της περιβαλλοντικής φιλοσοφίας κατά τόν Fromm είναι ως έκ τούτου ή δημιουργία μιáς οίκολογικής “κοσμoαντίληψης” (worldview).

X. Μέ τις δύο τελευταίες προσεγγίσεις διαφωνεί ριζικά ή λεγόμενη “κοινωνική οίκολογία”, εισηγητής της οποίας υπήρξε ό Murray Bookchin, που εκπροσωπεί έναν φιλοσοφικό νατουραλισμό και έναν διαλεκτικό λόγο που αναγνωρίζει τήν αναπτυξιακή φύση της πραγματικότητας. Από τή σκοπιά του διαλεκτικού νατουραλισμού ή σχέση όργανικής και κοινωνικής εξέλιξης θεωρείται άρρηκτη, παρ’ όλα αυτά ή δεύτερη θεωρείται ριζικά διαφορετική από τήν πρώτη άν και είναι θεμελιωμένη σέ αύτήν. Η συνείδηση, ή βούληση, οί άξίες, οί μεταβλητοί θεσμοί και ή λειτουργία των οικονομικών δυνάμεων και της τεχνικής μπορεί νά αναπτυχθούν και νά ενισχύσουν τόν όργανικό

κόσμο ἢ νά τόν ὀδηγήσουν στόν ὄλεθρο. Ἡ ὑπαρξη τῶν ἱεραρχικῶν καί ἐξουσιαστικῶν δομῶν ἀποτελεῖ γιά τήν κοινωνική οἰκολογία ἀπόδειξη τῶν ἀνεκπλήρωτων δυνατοτήτων τῆς φύσης νά πραγματοποιήσει ἐνεργά τόν ἑαυτό της, μέ ἐγγειανό τρόπο, ὡς φύση συνειδητά δημιουργική. Ἡ ἀνθρωπότητα ὅπως εἶναι τώρα δέν εἶναι φωνή τῆς φύσης πού καθίσταται αὐτοσυνειδητή. Σήμερα τό μέλλον τῆς βιόσφαιρας ἐξαρτᾶται κατά μεγάλο μέρος ἀπό τό ἂν θά μπορέσουμε νά ὑπερβοῦμε τή “δεύτερη φύση” δημιουργώντας ἕνα νέο σύστημα κοινωνικῆς ὀργανικῆς συμφιλίωσης πού θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ “ἐλεύθερη φύση”, δηλαδή μιᾶ συνειδητή καί ἠθική φύση, στά πλαίσια μιᾶς οἰκολογικῆς κοινωνίας.

XI. Ἐκτός ἀπό τίς Ἀγγλοσαξωνικές χῶρες καί στήν Ἡπειρωτική Εὐρώπη παρατηρεῖται μιᾶ κίνηση ἐπαναθεμελίωσης καί ἐπαναπροσδιορισμοῦ τοῦ ἀντικειμένου τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης μέ τρόπο πού νά ἀντιμετωπίζει τή φύση ὄχι πιά μόνο ὡς συμπλήρωμα καί συνάρτηση θεωρητικῶν γνώσεων ἀλλά ὡς μιᾶ περιοχὴ στήν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη τεχνολογική κοινωνική πράξη ἐπιφέρει τεράστιες ἀλλαγές, τῶν ὁποίων οἱ συνέπειες μπορεῖ νά ἀποβοῦν μοιραῖες γιά τή ζωὴ ὄλων τῶν ὄντων καί τῶν μελλοντικῶν γενεῶν ἰδιαίτερα. Ἀφετηρία τῆς νέας πρακτικῆς φιλοσοφίας γιά τή φύση δέν εἶναι πλεόν ἡ ἴδια ἡ φύση ἀλλά ἡ ἀνθρώπινη πράξη ἀπέναντί της μέ τή σημερινή της μορφή. Ἐνῶ ἡ θεωρητική φιλοσοφία τῆς φύσης προσπαθοῦσε νά μᾶς δείξει πῶς εἶναι ἡ φύση καθ' ἑαυτήν, αὐτό πού χρειαζόμαστε ἀπό τήν πρακτική φιλοσοφία τῆς φύσης εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς φύσης ὅπως ἐγινε μέσα ἀπό τίς ἀνθρώπινες δραστηριότητες καί τά αἷτια αὐτῆς τῆς ἀπόληξης.

Οἱ συνέπειες τῆς ἐπέκτασης τῆς ἀνθρώπινης δύναμης γιά καταστροφή ὑπερβαίνουν τήν ἀρμοδιότητα μιᾶς θεωρίας τῆς πράξης καί φτάνουν μέχρι τήν ἠθική. Μέ τόν σωρευτικό καί μὴ ἀντιστρέψιμο χαρακτήρα αὐτῶν τῶν συνεπειῶν ἔχει ἀναπόφευκτα ἀλλάξει ὄχι μόνο ἡ δομὴ καί ἡ ἐμβέλεια τῆς ἀνθρώπινης πράξης ἀλλά καί ἡ ἠθική της διάσταση. Ἐπειδὴ ἄλλαξε ντέ φάκτο ἡ φύση τῆς ἀνθρώπινης δράσης μεγιστοποιήθηκε τόσο πολὺ ἡ εὐθύνη καί ἔλαβε τέτοιο πρωτόγνωρο χαρακτήρα ὥστε ἡ παλιά ἠθική νά μὴν εἶναι σέ θέση νά ἀπαντήσῃ στά νέα ἐρωτήματα. Ἀπαιτεῖται λοιπὸν ἐπανεξέταση τῶν θεμελίων τῆς ἴδιας τῆς ἠθικῆς, ἡ διεύρυνση τῆς θεματικῆς της καί ὁ ἐννοιολογικός καί ἀξιακός της ἐκσυγχρονισμός. Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ κατεύθυνσης καί τά νέα ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης δείχνουν καί τήν κανονιστικὴ στροφή της. Τὴ θέση μιᾶς περιγραφικῆς εἰκόνας γιά τή φύση καταλαμβάνει μιᾶ ἠθική τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων μέ τή φύση. Ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης μετατρέπεται σέ οἰκολογική ἠθική.

Στήν ἀλλαγὴ “παραδείγματος” πού ἔλαβε χώρα στή φιλοσοφία τῆς φύσης ἀντιστοιχοῦν ἄλλες τόσες ἀλλαγές καί τροποποιήσεις στήν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς. Π.χ. ἡ συζήτηση γιά τά δικαιώματα τῆς φύσης προϋποθέτει τήν ἀμφισβήτηση ἑνὸς θεμελιώδους δόγματος τῆς ἠθικῆς τῶν νεωτέρων χρόνων, σύμφωνα μέ τό ὅποιο ἡ ἠθική ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μέ τήν ἐξασφάλιση καί θεμελίωση ἀνθρώπινων συμφερόντων καί δικαιωμάτων.

Στήν παραδοσιακή ήθική, στό βαθμό πού αὐτή λαμβάνει ὑπόψιν τῆς ὑποχρεώσεις π.χ. ἔναντι πραγμάτων, πρόκειται γιά μιάν ἔμμεση ὑποχρέωση ἄπέναντι σέ κάποιον ἄνθρωπο στόν ὁποῖο ἀνήκει τό πράγμα. Αὐτός ὁ περιορισμός τῆς ἠθικότητας μόνο στίς σχέσεις μεταξύ ἀνθρώπων θεμελιώνεται συνήθως μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι βασικά ἠθικά δικαιώματα μποροῦν νά ἀξιῶσουν μόνο ὅσοι ὑπόκεινται οἱ ἴδιοι σέ ἠθικά καθήκοντα. Μιά λοιπόν καί μόνο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά εἶναι ὑποκείμενο ἠθικῆς συμπεριφορᾶς μόνο αὐτός διαθέτει τίς ιδιότητες πού τόν καθιστοῦν ἱκανό γιά ἠθική πράξη. Ἀπό αὐτό τό αἶτημα τῆς ἀμοιβαιότητας ἐπεταί ὅτι μόνο ἄνθρωποι μποροῦν νά εἶναι ὑποκείμενα τῆς ἠθικῆς. Ὁλόκληρη ἡ ἠθική τῶν νεωτέρων χρόνων μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἀνθρωποκεντρική ἀφοῦ ἀναφέρεται ἀποκλειστικά καί μόνο στόν ἄνθρωπο.

Μιά νέα οἰκολογική ἠθική ὀφείλει νά ἀποτινάξει αὐτόν τόν περιορισμό τῆς ἠθικῆς στίς διανθρώπινες μόνο σχέσεις. Ὅπως ἡ παραδοσιακή ἠθική ρυθμιζε καί προσπαθοῦσε νά περιορίσει τήν ἀπερίσκεπτη ἐγωιστική συμπεριφορά ἀτόμων ἄπέναντι στά συμφέροντα καί δικαιώματα τῶν συνανθρώπων τους ἔτσι σήμερα ἡ οἰκολογική ἠθική πρέπει νά βρεῖ τρόπους γιά νά ρυθμίσει μέ ἀνάλογο τρόπο καί τήν ἀνθρώπινη καταστροφική συμπεριφορά ἄπέναντι στή φύση καί αὐτό νά γίνει ὄχι ἐπειδή αὐτό θά ἔχει μακροπρόθεσμα ἀρνητικές συνέπειες γιά τήν ἀνθρωπότητα ἀλλά γιά τό καλό τῆς ἴδιας τῆς φύσης, τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἕνα μικρό ἀλλά ἐπικίνδυνο μέρος.

Ὁ περιορισμός τοῦ πεδίου ἰσχύος τῶν ἠθικῶν κανόνων μόνο στίς διανθρώπινες σχέσεις ἔδινε λαβή καί νομιμοποίηση γιά τήν καταστροφή τῆς φύσης, ἀφοῦ ἄφηνε μιὰ τεράστια περιοχὴ ἠθικά ἀδέσμευτης πράξης. Ὁ ἄνθρωπος μποροῦσε νά καταστρέφει δάση στόν Ἀμαζόνιο, νά σκοτώνει ζῶα στήν Ἀφρική, νά δηλητηριάζει τή φύση καί τά ἐμβια ὄντα στήν Εὐρώπη ἐλεύθερα ἀρκεῖ νά μὴν ἀνήκαν στό ἀνθρώπινο βασίλειο!

Ἠθικές κυρώσεις γιά τήν ἀδιάφορη ἐγωιστική συμπεριφορά τῶν ἀνθρώπων ἄπέναντι στή φύση φαίνεται νά εἶναι δυνατές μόνο ἂν ἀναγνωριστοῦν δικαιώματα τῆς φύσης ἄπέναντι στοὺς ἀνθρώπους. Νομικές κυρώσεις ἔχουν ἤδη ἐνσωματωθεῖ στά ἐσωτερικά συστήματα δικαίου τῶν ἐθνικῶν κρατῶν καί τῆς ἴδιας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως. Τό αἰτούμενο βέβαια στό κοινωνικό ἐπίπεδο εἶναι ἡ διεύρυνση τῆς οἰκολογικῆς εὐαισθησίας καί ἡ επέκτασή της σέ εὐρύτερα στρώματα πολιτῶν μέ τήν παρεμβολή καί κοινωνικῶν ὁμάδων πίεσης, κινημάτων οἰκολογικά εὐαισθητοποιημένων πολιτῶν κ.ἄ. ὥστε νά περιοριστεῖ πολιτικά καί νομικά ἡ ἀνεξέλεγκτη καταστροφή τῆς φύσης ἀπό ὁμάδες συμφερόντων, πού ἔχουν τή μορφή ὑπερεθνικῶν ἐταιρειῶν καί ὀργανισμῶν πού δέν λογοδοτοῦν σέ κανένα. Ἐδῶ τό πρόβλημα δέν ἀφορᾶ πλέον προβλήματα νομιμοποίησης ἀλλά τῆς ἀναπτυξιακῆς κατεύθυνσης τῆς καταστροφικῆς γιά τή φύση οἰκονομίας τῆς συνεχοῦς μεγέθυνσης, ἡ ὁποία συντηρεῖ τό μύθο τῆς ἀειφόρου ἀνάπτυξης καί καλλιεργεῖ τήν ὑπερπαραγωγή καί τήν ὑπερκατανάλωση ἀγαθῶν πού ὑπόσχονται νά ἱκανοποιήσουν ὄχι μόνο τίς βασικές ἀλλά καί τίς ψεύτικες ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων, τῶν βιομηχανικά ἀνεπτυγμένων χωρῶν.

Πιστεύουμε ότι μιά νέα πρακτική φιλοσοφία της φύσης πού ενδιαφέρεται για τήν ποσοτική και ποιοτική διεύρυνση της περιοχής ισχύος της ήθικης δέν απαιτεῖ μόνο μεταστροφή τῆς σκέψης σχετικά μέ τά θεμέλια τῆς ήθικότητας καί μιά διαφορετική δομή τῆς θεμελίωσης τῶν κανόνων καί τῶν ἀξιῶν τῆς κοινωνίας, πού νά πηγαίνει πέρα ἀπό τό ἀνθρωποκεντρικό κοσμοεἶδωλο, ἀλλά απαιτεῖ καί τήν ἀμφισβήτηση τῆς νομιμοποίησης τῶν ἀνθρώπινων συμφερόντων καί τῶν ἀναγκῶν ἀπέναντι στή φύση. Αὐτή ἡ νέα κατάσταση απαιτεῖ ὄχι μόνο τήν ἐγκατάλειψη τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφικῆς θεμελίωσης τῆς ήθικῆς ἀλλά καί τήν σχετικοποίηση καί τόν περιορισμό τῶν ἀπαιτήσεων καί τῶν δῆθεν ἀναγκῶν μας ἀπέναντι στά δικαιώματα τῆς φύσης, πού πρέπει νά κατοχυρωθοῦν μέ ἕνα νέο “κοινωνικο-φυσικό συμβόλαιο” καί μιά διεθνή σύμβαση τῶν δικαιωμάτων τῆς φύσης. Ἀπό τή θεωρία τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων πρέπει νά περάσουμε στήν οἰκολογική ἠθική θεωρία γιά τά “δικαιώματα τῆς φύσης”. (Τά φυσικά δικαιώματα γιά διατήρηση στή ζωή, γιά ἀπόλαυση τῆς ἐλευθερίας, γιά ἐπιδίωξη τῆς εὐημερίας, γιά αὐτοπραγμάτωση δένμποροῦν νά παραμένουν γιά πάντα ἀποκλειστικά περιορισμένα στόν ἄνθρωπο...).

Ὁ σκοπός μιᾶς τέτοιας ἀνανέωσης καί διεύρυνσης τῆς ήθικῆς εἶναι σαφής. Ἐν ὄψει τῆς προϊούσας καταστροφῆς τῆς βιόσφαιρας πρέπει σίγουρα νά τεθεῖ φραγμός στήν ἀπερίσκεπτη συμπεριφορά μας ἀπέναντι στή φύση καί μέσῳ μιᾶς ήθικῆς ἢ ὁποῖα απαιτεῖ τόν σεβασμό τῆς φύσης ὡς ἠθικό μας καθῆκον πού δέν ἐπαφίεται στήν αὐθαιρεσία ἀτόμων ἢ ἐγωϊστικῶν ὁμάδων. Ἐνας παρόμοιος πρακτικός στόχος, ὅσο καί νά εἶναι εὐπρόσδεκτος δέν μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τήν ἀνάγκη ἀναζήτησης θεωρητικῶν ἐπιχειρημάτων γιά τή θεμελίωση αὐτῆς τῆς μεταρρύθμισης πού διαπιστώσαμε ὅτι χρειάζεται ἡ ἀνθρωποκεντρική μας ἠθική. Τό κυριότερο, δέν μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τήν εὐθύνη τῆς ἀλλαγῆς τρόπου ζωῆς καί συμπεριφορᾶς ἀπέναντι στή φύση στήν καθημερινή μας ζωή σάν ἄτομα ἢ μέλη κοινωνικῶν ὁμάδων συμφερόντων.

Ἡ θεμελίωση τῆς νέας πρακτικῆς φιλοσοφίας καί ήθικῆς ἀπέναντι στή φύση θά πρέπει νά εἶναι λογικά καί γενικά ἀποδεκτή, γι' αὐτό δέν μπορεῖ σέ μιά ἐγκοσμιοποιημένη κοινωνία νά στηρίζεται οὔτε σέ θρησκευτικές πεποιθήσεις, οὔτε στίς φυσικές ἐπιστήμες, ἀλλά οὔτε καί σέ μεταφυσικές ἀρχές (ὅπως προτείνει π.χ. ὁ Hans Jonas). Ἐπομένως παραμένει ἕνα πρόβλημα ἀνοιχτό πρὸς ἐπίλυσιν ἀπό τή νέα φιλοσοφία τῆς φύσης, στά πλαίσια τῶν προσπαθειῶν της γιά τή θεμελίωση μιᾶς διαφορετικῆς περιβαλλοντικῆς ήθικῆς καί πολιτικῆς. Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα φαίνεται νά βρίσκεται στή μελέτη καί τή θεωρητική ἐπεξεργασία πολλῶν παραμέτρων καί παραγόντων πού ἀνήκουν σέ περισσότερα τοῦ ἑνός επίπεδα: στό φιλοσοφικό, στό ἠθικό, στό οἰκονομικό ἀλλά καί στό πολιτικό, γεγονός πού καθιστᾷ τό ἔργο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης καί μιᾶς νέας περιβαλλοντικῆς ήθικῆς καί πολιτικῆς ἰδιαίτερα λεπτό, δύσκολο ἀλλά καί συναρπαστικό.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Attfield Robin, *The Ethics of Environmental Concern*, Univ. of Georgia Press, 1992.
- Böhme Gernot, *Natürlich Natur. Über Natur im Zeitalter ihrer technischen Reproduzierbarkeit*, (Suhrkamp) Fr.a.M. 1992.
- Bookchin Murray, *The Ecology of Freedom; The Philosophy of Social Ecology; Remaking Society; Toward an Ecological Society*, (Black Rose Books, Montreal, Canada).
- Brennan Andrew, *Thinking About Nature: An Investigation of Nature, Value and Ecology*, Athens, Georgia 1988.
- Callicott J.B., στο: *In Defense of the Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*, Albany 1989.
- Clark Stephen, *The Moral Status of Animals*, Oxford 1984.
- Doyal Len/Ian Gough., *A Theory of Human Need*, New York 1991.
- Hardin Garrett, "The Tragedy of the Commons", *Science* 162,13/1 2/1968: 1243-48.
- Hargrove Eugene, *Foundations of Environmental Ethics*, Englewood Cliffs 1989.
- Jonas Hans, *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Fr. a.M. 1979.
- Katz Eric., "Environmental Ethics: A Select Annotated Bibliography I, 1938-87", *Research in Philosophy and Technology* 9 (1989): 251-285; "Environmental Ethics: A Select annotated bibliography II, 1987-90", *Research in Philosophy and Technology*, 12 (1992).
- Kohak Erazim., *The Embers and the Stars: A Philosophical Inquiry into the Moral Sense of Nature*, Chicago 1984; *The Natural Alien: Humankind and Environment*, Toronto 1985.
- Leopold Aldo, *Sand County Almanac: And Sketches Here and There*, New York 1949.
- Meyer Abich Klaus., "Naturphilosophie auf neuen Wegen", στο: Schwemmer Oswald, (Έπιμ.) *Über Natur*. (ö.π.).
- Muir John, *Wilderness Essays*, Salt Lake City, U.T.: Peregrine Smith Books, 1980.
- Naess Arne., *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*, Cambridge 1989.
- Norton Bryan G., *Why Preserve Natural Variety?* Princeton 1987.
- Passmore John, *Man's Responsibility for Nature*, New York 1974.
- Rolston Holmes III, *Environmental Ethics: Duties to and Values in the Natural World*, Philadelphia 1987.
- Sagoff Mark., *The Economy of the Earth: Philosophy, Law and the Environment*, Cambridge 1988.
- Schäffer Lothar, "Selbstbestimmung und Naturverständnis des Menschen". Στο: Schwemmer Oswald (Έπιμ.) *Über Natur. Philosophische Beiträge zum Naturverständnis*, Fr. a.M. 1987.
- Singer Peter, *In Defense of Animals*, Oxford 1985.
- Stone Christopher, *Earth and Other Ethics: The Case of Moral Pluralism*, New York 1987.

Taylor Paul W., *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton 1986.

White Lynn Jr., "The Historical Roots of Our Ecologic Crisis", *Science* 155, 10/3/1967: 1203-07.